

NEMZETISZOCIALIZMUS ÉS ANTISZEMITIZMUS A GENERÁCIÓK KÖZÖTTI PÁRBESZÉDBEN*

Gabriele Rosenthal

1. Bevezető

Milyen hatással van a nemzetiszocializmust fiatakként vagy felnőttként megélt nagyszülői generáció náci múltja utódaik mindennapjaira és élettörténetére? Hogyan dolgozzák fel a gyermekek és unokák családtörténetük azon részét, melyben nagyszüleik azonosultak a nemzetiszocializmussal vagy részt vettek náci bűntettekben? Milyen következményei vannak ennek családi életük mindennapjaira? Milyen ismereteik és elsősorban milyen fantáziáik vannak családtörténetük e részéről?

E kérdések tisztázása érdekében munkatársaimmal narratív élettörténeti interjúkat készítettünk, valamint beszélgetéseket folytatunk családokkal, a három generációval együtt.¹

Az itt következő tanulmányban reáltipikus módon rekonstruálom², hogy milyen eltérő életrajzi stratégiákkal próbálja a nagyszülői generáció kérdéses és terhes múltját „jóvátenni” (reparieren), és milyen stratégiákat alkalmaznak a gyermekek és az unokák, hogy megszabadulhassanak a problémás náci családtörténetől. Ezen túl bemutatom egy nemzetiszocialista múltú család esetét (5. rész). E családban felmerül a nagyapa tettességének gyanúja. Megmutatkozik, hogy:

1. milyen pszichés következményekkel jár, ha az utódok elhárítják a család valódi múltjának megismerését;

2. milyen stratégiákkal sikerül elkerülnie a második - a gyermek - generációnak a múlt megismerését;

3. hogyan harcol a harmadik generáció - az unokáké - a család náci múltját megjelenítő tünetek ellen, s hogyan indítja el ezzel a feltárás és szembefordulás folyamatát is.

* A szerző a tanulmányt kéziratban bocsátotta rendelkezésünkre.

2. A náci büntettek kitörlése (Ausblendung) és az áldozatok elszemélytelenítése (Dehumanisierung)

Bár az NSZK-ban a tömegtájékoztatóban egyre több szó esik a náci bűntettekről, a tettesek és a nemzetiszocialista időszak szimpatizánsai hallgatásba burkolóznak, vagy a háborús és az azt követő szenvedésekkel teli időszakról számolnak be részletesen, mint az akkori idők ártatlan szemtanúi anélkül, hogy valódi tanúságot tennének (Rosenthal 1993a, b.). Csak néhány éve indult el az a folyamat, melyben a náci bűnösök fiai és lányai szüleiéről, azok szenvedéseiről és nyomasztó kollektív hallgatásukról beszélnek.³

Az elmúlt tizennégy évben folytatott elemzéseim a nagyszülői generációnak saját náci múltjához való viszonyáról (Rosenthal, 1990, 1992a, b, 1993a, b) egyértelműen azt mutatták, hogy ők sikeresen tudják - részben tudatos szándékuknak megfelelően - ártatlannak feltüntetni múltjukat. Az adott generációhoz tartozástól függően különböző életrajzi stratégiákkal törlik ki élettörténetükből a nemzetiszocializmussal összefüggő, terhelő élményeiket. Mivel saját élettörténetükből kitörlik a nemzetiszocializmus politikai kereteit és ezzel összefüggésben a szisztematikus üldözéssel és megsemmisítéssel kapcsolatos élményeiket, úgy tüntetik fel magukat, mint a kollektív eseményekben ártatlan embereket, akik a második világháború során és után - menekültként és száműzöttként - a nemzetiszocializmus áldozataivá váltak. Az általunk kitörlésnek nevezett jóvátételi (reparáló) starégiának az a funkciója az élettörténetben, hogy a kellemetlen, bűnösséggel terhelt vagy kollektíven tabusított élményeket eltagadja. Azzal, hogy magukat az áldozatok közösségébe helyezik, hogy így váltsák ki maguk iránt azt a sajnálatot, amely bennük is megjelenik a nemzetiszocializmus áldozatai iránt, az elbeszél élettörténetben az emberiség elleni büntett témája is a valóságosnál súlytalanabbul jelenik meg. Általánosságban abból indulhatunk ki tehát, hogy a következő generációk olyan családi milióben szocializálódtak, ahol az 1945 előtti múlt nagyobb része homályban maradt, vagy helyette a náci időszakra vonatkozó ártatlan családi múlt mítoszát ápolják.

A családtörténet kényes részeit az első generáció a családtörténet elmondásában oly művészi módon homályosítja el és lépi át, hogy a hallgató csak megfelelő érzelmi késztetése, gyakorlata és történelmi ismeretei alapján veszi azt észre. Ám Németországban még akkor is, ha az utalások és jelek eléggé egyértelműek, fennáll a veszélye annak, hogy a generáción belüli és a generációk közötti párbeszéd további elfedéseket takar, mivel a náci bűntettekben való részvételre utaló jeleken maga a hallgató lép át, ő hárítja el saját féltelmei miatt. Tapasztalhattuk, hogy mi, az interjú készítői sem vagyunk ettől mentesek, bár tudatosan úgy ítéljük meg, hogy a feltárás lenne a célunk (Rosenthal, 1990. 216 skk.). Mi is a gyermek- vagy unokagenerációhoz tartozunk és diffúz féltelmeink vannak a feltárástól, amikor olyan emberekkel találkozunk, akiknél - minden szimpatikus kisugárzásuk ellenére is - feltételezhető, hogy valamilyen borzalmat követtek el. Mi is olyan családokban, abban a német mindennapi milióben szocializálódtunk, melyben érvényben volt és a mai napig érvényben van az elbeszélés tabuja, a kritikus rákérdezés tilalma és az ártatlannak mutatkozás elvárása.

A bűntettek kitörlése az élet- és családtörténetből kiterjed a náci rendszer

áldozataira is, akár személyekként, akár közösségként jelenjenek meg a családtörténetben. Ez a kitörlés a történetírásban is felfedezhető, ahogy a nemzetiszocializmust és a második világháborút vagy a Shoah-t kutatják. A náci üldözéspolitika például nem a nemzetiszocializmus önálló részelemeként jelenik meg, hanem mint egy speciális diszciplína.

A náci büntettek kitörlése és az *áldozatok* - különösen a zsidók - *témájának elkerülése*, „*agyonhallgatása*” (Dethematisierung) világosan látható az elbeszélt élettörténetekben. Elemzéseim szerint (Rosenthal, 1992b) ennek alapja a *megélt* élettörténetben egy a náci idők kezdetén beindult folyamat.⁴ A zsidók eltűnése a valóság észleléséből és az emberek tudatából, az üldözések és az ezzel kapcsolatos emlékek elhallgatása már a zsidóság megsemmisítése előtt megkezdődött. A zsidókat már 1941 - azaz deportálásuk - előtt megfosztották emberi mivoltuktól, így pszichés gyilkosságról beszélhetünk. Az *áldozatok* „valóságtól való megfosztása” (Derealisierung) (Dahmer, 1990) és *elszemélytelenítése* (Dehumanisierung) alig volt érzékelhető az akkor élők számára. Ez a folyamat meghatározott fázisokban zajlott le, a jogfosztó és megsemmisítő politika hatására.

Míg a Harmadik Birodalom kezdetéről szóló beszámolóiban feltűnnek a zsidók mint olyan személyek, akiknek van identitásuk, legalább foglalkozásuk, néha még nevük is, ez a későbbiek során eltűnik.

Míg az 1933-tól kezdődő zsidóellenes akciókat alig említik, ez a téma a nemzetiszocializmus üldözéspolitikájával összefüggésben az úgynevezett „birodalmi kristály-éjszaka” kapcsán merül fel ismét, és szabályszerűen csak ehhez az egy eseményhez kapcsolódik. Ezekben az elbeszélésekben a zsidók nem mint személyek jelennek meg, hanem - a „birodalmi kristály-éjszaka” nyelvhasználatának megfelelően, ahol a gazdag zsidók jólétének szimbólumait verték szét - csak az *anyagi kárt* írják le, az üvegszilánkokat és az égő zsinagógákat. Nem említik a megalázott, megvert és letartóztatott embereket, ahogy a tetteseket sem.

A novemberi pogromról szóló beszámolók után a zsidók mint cselekvő személyek eltűnnek a nem zsidók élettörténetéből. Ezt mutatja a mai tömör kijelentés: „és akkor hirtelen eltűntek”. Jellemző a harmadik személyben történő indirekt beszéd „róluk”. Itt mutatkozik meg az *áldozatok* beszéd útján történő *elszemélytelenítése*, akik identitás- és név nélküliek, nemcsak személyükben, de közösségük tekintetében is.

Az áldozatok elszemélytelenítése, ami egyben az üldözésekkel kapcsolatos élmények elhallgatásához kapcsolódik, látenszen, célzások révén átöröklődik a következő generációra. Ennek következménye, hogy a gyermekek és az unokák is kerülnek a témát anélkül, hogy tisztában lennének a hallgatás valódi tartalmával. A nagyszülői generációnál egyértelmű a zsidók elszemélytelenítése (dehumanizálása) abban a mondatban, hogy: „a zsidó úgy nem érintett igazán”, a gyermekek és unokák generációjában viszont ez a „zsidó” témáról alkotott teljes véleményben jelenik meg. A zsidók tabuvá váltak, nemcsak hogy nem beszélnek róluk, de szabályosan kerülnek a „zsidó” szó kiejtését. A Shoah agyonhallgatásának stratégiája a náci időkben kezdődött tudatos intenció folytatásának tekinthető. Személytelenek maradtak a zsidók, névtelen, identitás nélküli kreatúrák. Ha nem beszélünk a Shoah és a zsidók témájáról, nem tesszük ki magunkat annak a veszélynek, hogy antiszemitának bélyegez-

zenek. Így a másokkal való párbeszédben sem kell felismernünk saját antiszemita előítéleteinket, s ezáltal nem kell információkat adnunk és kapnunk a témáról. Azok, akik beszélgető partnerüknél a látens antiszemitizmust megérik és ettől megijednek, kerülnek a konfrontációt és nem ritkán a maguk érzéseiben és érzékelésében is kételkednek.

3. A zsidók felelőssé tétele a népirtásért, a tettesek és az áldozatok felcserélése (Inversion)

A nemzetiszocializmushoz való kötődés kitörlése és a népirtás agyonhallgatása mellett még egy stratégia jellemzi mindhárom generációt: *a zsidók felelőssé tétele a népirtásért*. Ez a következő leegyszerűsítő kijelentéssel írható le: „maguk a zsidók tehetnek róla”. Így az interjúalanyunk nem kell megkérdőjeleznie családjának és saját magának a felelősségét és kötődését, ehelyett mások felelősségével foglalkozhat. Ha a már említett okok miatt elkerüli is a zsidók említését, még mindig megmarad annak a lehetősége, hogy a győztes hatalmakat, ezen belül a zsidó tiszteket tegye felelőssé, mind a nyugati szövetségesek, mind a szovjet hadsereg esetében.

Az élet- és családörténetek összehasonlító elemzésénél (kontrastive Vergleich) azt tapasztaltuk, hogy minél szorosabban kötődik az első generáció a náci büntettekhez, annál nyíltabban és közvetlenebbül mentik fel önmagukat a bűnátírást stratégiájával. Azok a férfiak és asszonyok, akik az üldözésben és a tömeggyilkosságokban részt vettek, kevésbé rejtik el antiszemitizmusukat, mint mások. A zsidók felelőssé tétele náluk egyértelműen arra szolgál, hogy tettüket igazolják. A magyarázatok során egészen bizarr formában mutatkozik meg ez az „Auschwitz miatti antiszemitizmus”. Seewald úr⁵, aki az NDK-ban élt és az interjú során megemlítette, hogy - feltehetőleg mint különítményes - részt vett egy büntetben, magyarázkodása során a marxista történetírást hívja segítségül. A népirtásért a nemzetközi nagytőkét teszi felelőssé, amely szerinte leginkább zsidókból állt és akik számára Hitler csak egy marionettbábu volt. Ezek a gazdag zsidó tőkések - ahogy a kapitalisták általában - nem segítették a „maguk kis embereit”. Ebben a kontextusban Seewald úr így gondolkodik:

„Mi németek ezt magunktól nem tettük volna, akik ezt az utasítást adták, olyan emberek voltak, akik a háttérben ültek, akik az utasítást továbbították lefelé.”

Kérdő: *„Mit gondol, kik voltak a háttérben?”*

Seewald úr: *„A nemzetközi világ kapitalistái.”*^{6*}

További példát ad Acka úr⁷, aki egy mozgó egységnél letartóztatott zsidók szállításában vett részt. A zsidók szállításával kapcsolatban ez a véleménye:

„Soha nem égettük el őket, saját magukat ölték meg, mert nem volt mit enniük.”

Míg a szemtanúk vagy akár a náci tettesek intjéjében nyíltan kerül elő az a gondolat, hogy „maguk a zsidók a felelősek”, addig a kevésbé érintetteknek ez csak órákkal később, indirekt módon jelenik meg. A sok energiával vizsgatartott gondolat kimondása minden beszélgetésnél hosszú időt vesz igény-

* Az interjúszövegek átírata őrzi az elhangzott szöveg élőbeszédbeli jellegzetességeit (szünetek, „_” jellel jelölve, dadogás, szóismétlés stb.) vö. 11., 20. 23. jegyzet. (A szerk.)

be. Az életükről mesélőket segíteni kell abban, hogy a beszélgetés során olyan érzelmi helyzetbe kerüljenek, hogy már ne igazodjanak a beszélgetőpartnerekhez. A beszélgetés során az interjú készítőjének kell megnyitnia ezt a teret, nem irtózhat attól az antiszemitizmustól és a büntettekben való részvételtől, amely így megjelenhet. A megfelelő kérdéssel válik egyáltalán lehetségessé, hogy a nyíltan fellépő antiszemita típus mellett ezt a látens antiszemita beállítottságot is feltárjuk.

A zsidók felelőssé tétele gyakran kifejezésre jut közvetett retorikai kérdésekben: „*Gyakran gondolkodom azon, hogy mi van a zsidókban, hogy évszázadok óta üldözik őket.*” Ugyanerre szolgál az antiszemitizmus anticionizmusba való átkanalizálása is - ami a gyermek- és unokagenerációban gyakori forma -, azaz amikor az áldozatokból, ahogy az izraeli megszállási politika mutatja, vétkes tettesek lesznek, ami az áldozatok iránt érzett diffúz büntudat projekciója. Általában mindhárom nem zsidó német generációban fellelhető az a tendencia, hogy sokkal inkább foglalkoznak a szövetségesek és az áldozatok akkori felelősségével és a maguk háborús és háború utáni szenvedéseivel, mint a náci tettesek bűnösségével, még ha az a családon belül előfordult is.

Míg a Shoah túlélőit naponta kínozzák az olyan emlékek, hogy a Wehrmacht és az SS német egységeiben férfiak ortodox zsidók pajeszát nyírják le, csecsemőket vernek agyon, embereket zárnak házakba és gyűjtják fel azokat, terhes nőre uszítanak kutyát, hogy az széttépje, addig üldözik és az ő gyermekeik a háborús élményektől és a hadifogságban történt embertelen bánásmódtól való szenvedéseikről beszélnek.

Ahogy a szemtanúk az üldözések jeleneteit, a zsidókkal és más üldözöttekkel szembeni brutalitás élményeit emlékeikből és elbeszélésükből kitörlik, úgy utódaik többségének tudása a megsemmisítés valódi történetéről absztrakt marad. Az utódok a gázkamrákban történt névtelen gyilkosságokra koncentrálnak, és kevésbé gondolnak a „face-to-face” találkozásra, a tettes kegyetlenségére áldozatával szemben a gettóban, az akciók során történt mézárásokra és a tömeges agyonlövésre.⁸

Bár a kollektív német emlékezetben a parancsra teljesítés kényszerének mítoszát ápolják⁹ és a generációkon belüli és közötti párbeszédben többoldalúan bebiztosítják magukat, hogy a tetteseket és követőiket úgy kényszerítették tettükre, vannak, akik mégis lehetségesnek tartják, hogy az áldozatokon kérjék számon az ellenállást. A felelősségáthárítás e formája, a passzivitás számonkérése az áldozatokon, azaz, hogy a „zsidók, mint bárányok mentek a vágóhídra”, különösen szembejön az egykori NDK-ban készült interjúkban. Ilyen mondatok hangzanak el: „*Az NDK-ban csak a tevékeny ember számított.*” Az NDK hivatalos emlékezetében zsidók - mint a gyermek Stefan-Jerzy Zweig a buchenwaldi koncentrációs táborban¹⁰ - legfeljebb csak a politikai ellenállás dicsfényén keresztül tűnnek fel, a kommunisták által megmentettek szerepében, vagy mint antifasiszták.

Nemcsak a nyugatnémetek használják szívesen az önfelmentés olyan formáját, amelyben részletesen mesélnek az orosz hadifogságba esett német katonákkal szembeni embertelen bánásmódról. Seewald úr arra a kérdésre, hogy mit élt át a zsidóüldözés során, a varsói gettó felszámolásáról mesél, bár abban az időszakban kórházban feküdt: „*Akkor a németek valahogy megsemmisítették a zsidó gettót.*” Majd a rövid megjegyzés után - „valamilyen” megsem-

misítésről, ahol nem említ áldozatokat - egy orosz bombatámadás áldozataként mutatja be magát, ahol saját történetírásának megfelelően, talán az „amik” is részt vettek: „=és=ott=fe=kiüd=tem=a=kórházban, és a következő éjszaka=bombázták a kórházat, az oroszok és nem tudom pontosan, hogy az amik ebben részt vettek-e. De akkor volt=mít=megélnünk, azt=bizony=mondhatom”.¹¹ Ezt a szövegrészt a bombázás részletes elmesélése követi.

Seewald úr lánya, aki 1950-ben született, egy lépéssel tovább megy, ő az „oroszok” alatt átélt szenvedésekre koncentrálna és egyben kitörli a németek büntetteit és az áldozatok szenvedéseit. Arról mesél, hogy az apja az orosz hadifogság alatt majdnem német foglyok tömeges agyonlövésének áldozatává vált. Seewald úr ezzel szemben még az interjú készítőjének kérdésére sem említi az orosz hadifogsággal kapcsolatos élményeiben az agyonlövéseket. Az agyonlövés sokkal inkább a németek bünteteihez kapcsolódó téma. Mesél egy mesterlövésznek kiképzett barátjáról, aki „gyilkos parancsokra oroszokat lőtt le és égetett el”, és akit feltehetőleg a Szovjetunióban háborús bűnösneként tartóztattak le. A téma szöveggörnyezete sejtetni enged, hogy a barátról szóló történet saját tetteinek indirekt tematizálására szolgál.

A Hans Seewald lányánál, Mechthild Kramernál¹² bemutatott „*áldozat-tettes-átfordítás*” (Inversion) stratégiának egyértelmű folytatását fedezhetjük fel Seewald unokájánál, Mechthild Kramer lányánál. Az unoka, ahogy anyja is, a nagyapa élményeinek *időbeli eltolását* alkalmazza, amikor annak háborús élményeit - különösen a civil lakossággal való találkozást - az orosz hadifogság időszakára teszi. Szinte kizárólag úgy mesél nagyapjáról, mint orosz hadifogolyról, és így áldozatként mutatja be. Ezzel kitörli azt a katonai korszakot, amikor nagyapja egy másik egység tagja volt.

4. Az áldozatokkal történő pseudo-identifikáció

A detematizálás és a zsidók felelőssé tétele mellett a második és harmadik generációban a Shoahnak és a saját család nemzetiszocialista kötődésének a felszínen egy egészen más típusúnak tűnő feldolgozása tapasztalható. Erős a közeledés a zsidókhoz és a zsidósághoz - valójában szabályos bekebelezésről beszélhetnénk -, ami zsidó házastárs választásában vagy „betérés”, zsidóvá válás formájában jelenik meg. Dan Bar-On (1993b) esettanulmánya - melyben egy Jeruzsálemben élő rabbit mutat be, aki egy SS katona fia és minden kapcsolatot megszakított a Németországban élő családjával és nem akar többet tudni apja múltjáról - arra mutat példát, hogy a zsidóvá válás a családi múlttal történő teljes szembefordulást jelentheti. Ugyanezt bizonyítják azok az interjúink, melyekben a második generációnál a házastárs - különösen a feleség - zsidó, bár esetenként itt is felfedezhető, hogy e házasság egy elkerülő törekvést szolgál. Az *áldozatokkal történő pseudo-identifikáció* stratégiájával átvehető az áldozatok nézőpontja és csökkenthető a tettesekkel való szembefordulás. Ha a saját szenvedéseik és az áldozatok szenvedései között párhuzamot vonnak, elkerülhetik a szembefordulást a családi múlttal azzal a részével, amelyben a tettes szerepét játszották, és megvédhetik magukat a náci áldozataival való empátiától, nézőpontjuk átvételétől (Rosenthal-

Bar-On, 1992). A házasság révén zsidó miliőbe kerülve egy minden antiszemizmustól mentes ember képét alkothatják meg magukról.

A saját élettörténet párhuzamba állítása a náci áldozatokéval Achim Svoboda¹³ interjújában válik egyértelművé. Az 1944-ben Csehszlovákiában született férfi, aki ma Németországban él, olyan szülők lányát vette feleségül, akik egy megsemmisítő táborban voltak és minden rokonukat Auschwitzban veszítették el. O maga egy német származású csehszlovák családban született. Apja tagja volt a nemzetiszocialista pártnak és 1945-ben náci bűntettekben való részvétel miatt tíz évi börtönre ítélték. Svoboda úr saját és családja múltját mint a sztálinizmus áldozatainak történetét mutatja be. Párhuzamot von az 1945-ig tartó zsidóüldözés és az 1945 után kezdődött németüldözés között. Arra a kérdéseinkre, hogy mit jelent számára egy olyan családba nőni, ahol a szülők koncentrációs táborban voltak, így válaszol:

„Nagyon jól meg tudom ezt érteni, mert bizonyos értelemben magam is megéltém és elég jól át tudom élni.” Úgy érti, hogy anyósa épp eleget mesél erről, és: *„egy telítettségi pont után minden redőnyt le kell húzni.”*

Újabb rákérdezés után, hogy mit tudott meg felesége szüleinek élményeiről, még világosabbá válik, hogy nem vállalja az áldozatok nézőpontjának felvételét, felesége családtörténetét inkább saját élettörténetével állítja párhuzamba, a szocialista országok kiutazási tilalmával kapcsolva össze azt:

„Olyan helyzetben nőttem fel, egy olyan óriási koncentrációs táborban, ahonnan nem lehetett kimenni. Más vidékekről és országokról tulajdonképpen csak az iskolában tudhattunk meg valamit.”

5. A Sonntag család¹⁴

A következőkben a Sonntag család példáján keresztül szeretném bemutatni a családon belüli és a generációk közötti átörökítő folyamatokat. Rávilágítok egyben arra, hogy milyen funkciói vannak a mások felelőssé tételének és a zsidóüldözések agyonhallgatásának a generációk közötti párbeszédben. Emellett bemutatom, hogy az élet- és családtörténetek - amelyekben alig esik szó a náci bűntettekről vagy a zsidóüldözésről - hermeneutikus elemzésével hogyan tárható fel a téma elkerülésének funkciója. Ehhez fontos, hogy az interjú elemzése során ne csak azokat a pontokat keressük, amelyek a holocausttal és az antiszemizmussal összekapcsolhatók, hanem részletesen elemezni kell azokat a témákat is, amelyekkel az elbeszélő a legtöbbet foglalkozik.¹⁵ Második kérdésként azt vizsgálom, hogy mennyiben szolgálhatja ez a téma a holocaust agyonhallgatását. Itt kell utalnom arra, hogy narratív életút-interjúinkban beszélgető partnerünknek nem jelölünk ki előzetes témát. Arra kérjük, hogy időbeli korlátozás nélkül mesélje el a saját és családja élettörténetét, mondja el minden olyan élményét, amely fontos számára.¹⁶ Ezután a bevezető után rendszerint hosszú életrajzi történetek következnek, amit nem szakítunk meg további kérdésekkel. Így a témák kiválasztását, részletezését, előadását és szerkezeti formáját maga az elbeszélő határozza meg. Az interjú

második részében az addig elhangzottakra vonatkozóan teszünk fel kérdéseket.

A Sonntag családból mindkét nagyszülővel, Ottó és Friderika Sonntaggal, Eberharddal, 1940-ben született fiukkal, és Ulrikével, 1945-ben született lányukkal készítettünk interjút. Ezenkívül beszélgettünk még Eberhard feleségével és közös gyermekükkel, Ulival. A következő eset bemutatásánál a nagyapára, a fiára és az unokára koncentrálok.

Ahogy nekünk, fiuknak és unokájuknak is elmesélték, hogy a nagyapát 1946-ban - emberiség elleni bűntett miatt - letartóztatták, azaz felmerül a családdal kapcsolatban a gyanú, hogy kötődik a bűnös múlthoz.

Ottó Sonntag a húszas években egy nemzetiszocialista ifjúsági szervezet tagja volt, 1928-ban lépett be az SA-ba, 1932-től a náci pártba, később SA vezető lett és a háború során - mint képzett építész - birodalmi építési felügyelőként tevékenykedett. Bevetéseinek helyéről és idejéről pontatlan és ellentmondásos állításokat tesz. Helymegjelölései nem egyeznek sem a felesége által megnevezett helyekkel, sem levéltári kutatásaink adataival. A háborús időszakról szóló igen rövid beszámolójában Sonntag úr azt állítja, hogy építészmezőként Norvégiában dolgozott radartelemek építésénél. Részletesen beszámol az északi fronton - Sztaraja Russzánál - történt bevetéséről. Beszámolója szerint az, hogy a frontra vezényelték, előléptetését jelentette. Sztaraja Russza az egyetlen konkrét helymegjelölés a háborús időszakból.¹⁷ Időmeghatározás nélkül számol be sebesüléséről és kórházi tartózkodásáról - a birodalom területén -, és hogy ezután újra Norvégiába kellett mennie. Levéltári kutatásaink alapján Sonntag úr építési felügyelőként dolgozott (1942-ben léptették elő), majd 1944-től a légierő birodalmi építési tanácsosaként a müncheni légikommandónál¹⁸ dolgozott. Ezt sem ő maga, sem felesége, Friderika Sonntag nem említi.

1935-ben kötöttek házasságot és felesége szintén azonosult a nemzetiszocialista mozgalommal. Támogató szerepet töltött be a családon belül a nagypa háborús múltjának elkendőzésében.

1946-ban Sonntag urat kilenc hónapra letartóztatták, először a francia megszálló csapatok Württembergben, majd az amerikai katonai egységek a valamikori koncentrációs táborban, Dachauban. Az amerikai katonai bíróság előtt 1945 és 1948 között a Dachauban lefolytatott különböző perekben e foglyokat általában a koncentrációs táborban elkövetett emberiség elleni bűntettekkel vádolták.¹⁹ Ottó Sonntag szerint az ellene felhozott vádak ezzel szemben egy franciaországi cselekményre vonatkoztak. Ez nem felelhet meg a valóságnak, hisz Franciaországban hadifogolyként tartózkodott. Az internálásból való szabadulásáról és a rehabilitációjáról szóló történet mind tartalmát, mind a szöveg struktúráját tekintve igen kérdéses. Az élettörténetben a tettességre utaló egyéb jelekre itt nem térhetek ki. A családtörténet szempontjából fontos, hogy néhány elfogadhatatlan vagy néhány megtagadó mondata következtében utódaiban felmerülhet tettességének gyanúja. Hogy ez elől kitérjen, az viszont energiákat követel. A Sonntag úr interjújában talált gyanús mozzanatokot módszeresen vizsgáltuk. Arra voltunk ugyanis kíváncsiak, hogy e gyanús mozzanatok akár látenszen, akár manifeszt módon megjelennek-e.

De nézzük meg, hogy Ottó Sonntag milyen kontextusban mesél saját

háborús tapasztalatairól. Kérésünkre, hogy beszéljen saját életéről és családjának történetéről, teljesen kimerítő és világosan strukturált élettörténetet mond el egészen 1939-ig (gépelésben 21 oldalon keresztül). Nyíltan vállalja a nemzetiszocializmus iránti rajongását és különféle nemzetiszocialista csoportokhoz való tartozását. Ezután rövid ideig (4 oldalon keresztül) a zsidók háborús bűnösségéről beszél, és csak ezután számol be kaotikusan, sok megszakítással és időbeli ugrással az 1940 és 1946 között (fogságából való szabadulásáig) eltelt időről (5 oldal terjedelemben). „A zsidók háborús bűnössége” téma kontextusa igen érdekes. Mielőtt Ottó Sonntag erről beszélne, elmondja, hogy 1940-ig a hadsereg építési hivatalán belül a laktanyák újrafelfegyverzésén dolgozott. Ezen a helyen megszakítja élettörténetének folytonosságát, és csak sokkal később tudjuk meg, hogy a légielő kötelekébe került. Ahelyett, hogy az építési hivatalon belül kapott feladatokról vagy az akciókban való aktív részvételéről szólna, a zsidók bűnössége melletti érveit sorolja. A háborús és a fogságban töltött idő bemutatása tehát abba a keretbe ágyazódik, amely azt magyarázza, hogy mindezekért a zsidókat kell felelőssé tenni. „És akkor jött az 1938,1939-es év”, kezdi a zsidók felelősségéről szóló következő részt:

*„Nem akarok most abba belemenni, de **OKAI VOLTAK**²⁰, hogy milyen szerepet játszottak a zsidók Berlinben »az nem volt teljesen tiszta«. Ez - és itt nekem meg kell jegyezmem, **hogy** ez a - ez a zsidók leküzdhetetlen problémája (2 másodperc szünet), tulajdonképpen (2 mp) vezetett a világháborúhoz (poentírozva). Furcsán hangzik, de ez így volt. Mert ezzel a nemzetközi zsidóság, akik mindenhol ültek, nagy tisztelettől övezve mind a mai napig, leginkább Amerikában, ezek természetesen aztán azt mondták: Nem hagyjuk, hogy úgy bánjanak velünk, mint Németországban a zsidókkal: valaminek történnie kell.”*

Az interjú második felében, a korábban említettekre való rákérdezés során válik világossá, hogy a bűnösség áthárítása valójában a háborúban való aktív részvételének elfedésére szolgál. Arra a kérdésre, hogyan élte meg a háború kezdetét, Sonntag úr a következőket válaszolja:

*„Mindig is mondtam önnek, hogy ez nem volt más, mint a nemzetközi zsidóság megtorlása, akik azt mondták: most megvannak, és most **nem** fogunk engedni.”*

Míg a háborúért a „nemzetközi zsidóságot” teszi felelőssé, Sonntag úr egy másik mintát is nyújt az önfelmentéshez, amikor egészen részletesen beszámol fogságáról és letartóztatásáról. Valószínűleg beszélgetésünknek ennél a részénél kevésbé tűnhettem "veszélyesnek" számára. Több témával összefüggésben a nyugati szövetségesek felelősségét hangsúlyozza. Vádolja a szövetségesek igazságszolgáltatását, mert embertelenül bántak velük és sok ártatlan férfit megöltek. Megdöbben azon, hogy a Dachauban letartóztatottakat - azonosítás céljából - szembesítették az egykori koncentrációs tábor foglyival, hiszen azok szerinte „nagy részben bűnözők voltak”. A náci bűnösök felelősségét ezzel szemben egyáltalán nem hozza szóba, inkább azzal kérkedik, hogy milyen magas rangú náci személyiségekkel volt együtt a letartóztatásban. Az emberiség elleni bűntettéről csak az interjúkészítő kifejezett kér-

désére beszél, először azt adja elő, hogy mindezt csak a dachauai letartóztatása után tudta meg. Feltűnő és a családtörténet további elemzéséhez fontos adalék, hogy ennél a témánál a *hullahegyekre* és az *elégetésre* koncentrált. A dachauai foglyoknak mutatott fényképekre utalva azt mondja, hogy „effektíve akkor látott először” hullahegyeket. Kérdésemre, hogy mit érzett a látvány hatására, azt válaszolja:

„Csak iszonyatot. Nem tudtam megérteni.”

Azt gondolhatnánk, hogy a rengeteg ember legyilkolását nem értette, de a folytatás egy más olvasat lehetőségét is felveti, melyet részletesen be szeretnék mutatni és elemezni. Megszakítás nélkül így folytatja:

„A hullákat - ez úgy van - nem is tudták eltemetni ilyen mennyiségben, és így tovább, hogy elégették őket, ez éppenséggel úgy van -”

Ottó Sonntag tehát azt nem értette, egyáltalán hogyan találtak ott még hullákat. Itt a hullák elégetéséről beszél tovább:

„Vannak magyarázatok arra, nem mindegyiket -, ilyen értelemben szóval erről volt ott szó -”.

Ez azt a feltételezésünket valószínűsíti, hogy ő és a Dachauban letartóztatottak - akiket ezzel a bűntettel vádoltak és ítélték gyakran halálra - arról beszélgettek, hogyan volt lehetséges, hogy egyáltalán hullákat találtak ott, hiszen elégették őket. Értelmezést kíván az ezt követő megjegyzése is:

„Így azután nem is derült ki, oh hogy aztán mindenkit brutálisan odavezettek és aztán elgázosítottak és vége”.

Mi nem derült ki? Ottó szerint azok a gyilkosságok, amelyek után nem maradt nyom, mert a hullákat korábban elégették.

S itt merül fel bennem annak az emléke, hogy keleten kiásatták a tömegsírokat, majd elégették a hullákat, hogy ezzel eltüntessék a gyilkosságok nyomait. Ehhez kapcsolódik Rudolf Hessnek a nürnbergi per során elhangzott állítása: „A hamut aztán szét kellett szórni, hogy a későbbiek során soha ne lehessen visszakövetkeztetni az áldozatok valódi számára.”²¹

Ezt a logikát követve Sonntag úr is az áldozatok számát teszi központi kérdéssé. Úgy emlékszik, egy könyvben 350 000 halotról olvasott, a hatmillió helyett. Ezzel azt az állítását támasztja alá, hogy sohasem derült ki, hogy ténylegesen megölték-e azokat az embereket, akiket odavezettek.

Sonntag úr fő témái, a hullaégetés, a vele szemben felhozott emberiség elleni büntett vádja, valamint a müncheni légikommandóbeli tevékenysége hatására bennünk, az elemzőkben az a kérdés fogalmazódott meg, hogy Sonntag úr valójában nem a koncentrációs táborok égető telepeinek építésében vett-e részt, akár éppen a München melletti Dachauban.

Hogyan dolgozza fel apja múltját 1940-ben született *fia*, aki jelenleg gimnáziumi tanár? Eberhard Sonntag az interjú során soha nem beszél nyíltan erről

a témáról. Nem említi apja háborús bevetéseit, sem nemzetiszocialista múltját, SA-vezetői szerepét. Többször feltett kérdéseinkre adott válaszai egyértelműen mutatják, hogy milyen erővel hárít el minden, a témával kapcsolatos tudást.²² Az egyik alkalommal azt mondja, hogy nem emlékszik, hol volt az apja a háború alatt, máskor azt állítja, hogy elfelejtette. Bár arra emlékszik, hogy a háború alatt apja egyszer hazajött szabadságra Norvégiából, de hogy a Szovjetunióban vagy Franciaországban volt-e, arra már nem emlékszik pontosan. Franciaországnál elgondolkodik:

„Azt hiszem volt Franciaországban, de mint mondtam, nem tudok sokat a háborús bevetéseiről. Mert egyszerűen magától nem mesélt, engem meg nem érdekelt ez olyan égetően.”

Igen veszélyes lett számára, hogy igazság szerint nagyon is *égetően* érdeklődött ez iránt. Átvitt értelemben a következőképpen fogalmazhatunk: a helyett, hogy apja múltja iránt érdeklődött volna, inkább a tűzzel játszott. Ez a feltételezés szó szerint is előkerül, amikor a háborút követő időszakról mesél. Nem beszél apja dachau-i letartóztatásáról, ami feltehetőleg az akkor iskolába kerülő hatéves fiú számára kellemetlen lehetett, de mesél egy bunkerről, melyben akkoriban sokat játszott. Gyakran talált ott barátaival még fel nem robbant töltényeket, *„néha raktunk tüzet és abba dobáltuk őket, és halálos öröm volt, amikor felrobbantak - voltak sebesülések is”*. Eberhard Sonntag tehát halálosan örül, amikor a játékban tűz és robbanás szerepel. Elmeséli, hogy egyszer egy fiú lába megsérült egy szilánk miatt és nagyon vérezett. Hozzáfűzi: *„ez mély benyomást tett rám, szóval a látvány, na igen.”*

A sebesülés akként való bemutatása, mint ami „mély (de nem elszomorító) benyomást” tett, más sebesülésekkel kapcsolatban is felbukkan, leginkább egy saját maga által elszenvedett égésnél. A körülbelül tizennyolc éves Eberhard evangélikus fiatalok csoportjának vezetőjeként napforduló-ünnepséget szervezett. Fát gyújtett és farakást állíttatott fel. Maga öntött rá egy kanna benzint és gyufával meggyújtott egy papírdarabot, amit a rakásra dobott. Mosolyogva meséli:

„Rövidnadrágban és rövid ujjú ingben voltam /a a lábaimat/ (nevetve) és a karjaimat egész szépen megégettem. Úgyhogy azonnal kórházba kellett szállítani. Szóval ez /egy élmény volt a tűzzel/ (nevetve). De ennek semmi köze a háborúhoz.”²³

A nevetést tekinthetnénk az élményre való visszaemlékezés elhárításának. De felmerül az esetleges önbüntetés gyanúja is. Hogy miért is kellett volna Eberhard Sonntagnak önmagát megbüntetnie, arra maga utal azzal, hogy elutasítja a háborúval való összefüggést.

Az, hogy a háború és a tűz Eberhard Sonntag számára szorosan összekapcsolódó témák, egyértelműen megmutatkozik abban, hogy milyen témák és elképzelések foglalkoztatják a náci büntettekkel kapcsolatban. Mindig visszatérő téma az, amit Oradourban követtek el, s aminek romjaihoz Eberhard Sonntag a családjával közösen el is látogatott. A tömeggyilkosságot 1944. június 10-én a 2. SS páncélos hadtest egységei követték el, amikor Franciaországból Normandia felé vonultak. „Azzal az ürüggyel, hogy a falulakók

robbanóanyagokat (és partizánokat) rejtegetnek, összeterelelték őket a falu főterén. A férfiakat és fiatalokat azonnal lelőtték, az asszonyokat és a gyerekeket élve elégették a templomban, majd a falut földig rombolták." (*Deutschland im Zweiten Weltkrieg*. 1986. 5. köt. 651. o.). Eberhard Sonntag újra és újra ezzel a kérdéssel kínozza magát:

„Mindig felteszem magamnak a kérdést, mit csináltam volna ilyen helyzetben, és igazán, oh, (2 másodperc szünet), ha valaki gerillaháborúba megy, ha az ellenállásban vesz részt, ha leveszi az egyenruhát és a katonákat hátulról lelövi, annak számolnia kell azzal, hogy nem ismernek kegyelmet, ha elkapják. Ezt a rizikót azok vállalták is.”

Eberhard Sonntag itt a Wehrmacht fővezérének nézőpontját veszi át, aki elutasítja, hogy a francia ellenállókat reguláris katonákként elismerje, és azt a parancsot adja ki, hogy a foglyokat a nemzetközi joggal ellentétben le kell löni. De még egy lépéssel tovább is megy, amikor a parancsot kapó tiszt helyzetébe helyezi magát és a civilek lelövésén kívül nem lát egyéb cselekvési lehetőséget. Elgondolkodik azon is, hogy vajon képes lett volna-e arra, hogy behajtsa az embereket a templomba, hogy azt azután rájuk gyújtsa.

„Nem tudom, nem hiszem, hogy akár ilyen extrém körülmények között ezt tettem volna, hogy civileket, még ha az ellenállásban résztvevő harcosaikat el is bűjtatták, egy templomba tereljek és tüzet gyújtattam volna. Szóval én, én, én nem hiszem, hogy én abban a helyzetben ezt megtettem volna, de sem magamért, sem másért nem tenném tűzbe a kezem.”

Magáért sem teszi tűzbe a kezét, hogyan tudná akkor az apjáért. Emlékezőnk a nevetésére a napforduló-ünnepségnél megélt tüzeset elmesélésekor. Ezzel a szövegrészlettel még hihetőbbé válik az az elgondolásunk, hogy itt egy önbüntetői tendencia is jelen van. Eberhard Sonntag minden eszközzel elhárítja az apjával szembeni vádakát és azt, hogy elgondolkozzon a bűntettekben való lehetséges részvételéről. Amikor az interjú során arról kérdezzük, milyen fantáziái vannak apja tetteiről, így válaszol:

„Arra gondol, hogy azt képezem, hogy apámnak olyan feladata volt, hogy partizánok után átkutasson egy völgyet?” A kérdés saját maga által adott ilyen értelmezését visszautasítja, s így válaszol: *„Ezt a kérdést inkább magamra vonatkoztatva teszem fel, kevésbé apámmal kapcsolatban.”*

Ahelyett, hogy apja bűnösségével nézne szembe, saját magát gyötri, mint potenciális bűnöst. Ez a mechanizmus gyakran megfigyelhető a náci bűnösök gyermekeinél, akik maguk nem teszik fel a bűnösség kérdését.²⁴

Az interjú során Eberhard Sonntag mindig elítéli a francia ellenállók tevékenységének joggalanságát, hogy apja és saját potenciális bűnössége alól felmentse magát. A náci büntettekkel kapcsolatos fő témája a partizánharcok jogszerűségének megkérdőjelezése - a Wehrmacht és a nemzetiszocialista csoportok is ezzel legitimálták a partizánok legyilkolását. Még az oroszországi zsidóság tömeges agyonlövését is a partizánharcok révén legitimálták (Browning, 1993; Krausnick, 1985. 214.).²⁵

Az interjúszöveg alapján egyértelmű, hogy az ellenállásban résztvevők - a partizánok - és a koncentrációs táborok foglyai - a zsidók - Eberhard Sonntag

számára két olyan téma, melyek asszociatív kapcsolatban állnak egymással, így például mesél arról, hogy egyszer franciáknál volt látogatóban, akiknél volt egy másik vendég is: „szóval az az ember- óh hogy most koncentrációs táborban vagy az ellenállásban volt?” Eberhard már nem emlékszik pontosan, hogy a vendég mit mesélt, csak arra, hogy más volt a véleménye, mint neki, s hogy a „más véleményét” ő ott el is mondta. Arra a kérdésre, hogy ez az ember koncentrációs táborban volt-e, azt válaszolta: „*lehet, hogy ezt elfojtottam*”.

Nyilvánvaló, hogy milyen funkciója van a francia ellenállással és a partizánokkal való szembefordulásnak. Arra szolgál, hogy Eberhard elkerülhesse a rasszista üldözések témáját. A meggyilkolt francia ellenállók esetében ugyanis lehet a háborúban szokásos eljárásmóddal érvelni, de ugyanez a téma sokkal nehezebb a meggyilkolt zsidók esetében. Amikor Eberhard Sonntag általában beszél a koncentrációs táborokról, a zsidók nem mint személyek jelennek meg. Elhárít mindenfajta hivatalos dokumentációt a koncentrációs táborokban elkövetett bűntettekről. Az elzászi Struththof/Natzweiler koncentrációs táborban tett látogatása után - mindig Stutthofot említi, ami egy Danzig melletti koncentrációs tábor volt -, elképedve mondja, hogy odaviszik az elzászi fiatalokat „és ezeknek konkrétan bemutatják, hogy a gonosz szomszédok keleten mit műveltek”.

Már majdnem az interjú végén Eberhard Sonntag mégis csak beszél a zsidókról. De itt a zsidók nem mint áldozatok jelennek meg, hanem sokkal inkább az Eichmann-per bíráiként. Érdeemes ezt a szövegrészt bemutatni:

„Az izraeliek megszerezték maguknak Eichmannt és hamuvá égették. Ez természetesen kezdettől fogva világos volt.”

Nem bírósági eljárásról beszél, hanem azonnal Eichmann holttestének elégetéséről, és így folytatja:

„...és valahol meg tudom érteni, ha valakik ilyen sokat elviseltek és most végre kezükbe kaparintottak valakit, akire ráakaszhatnak, akkor kitöltik rajta a haragjukat. Úgy gondolom, szimbolikus gesztus volt a hamuját a tenger fölött szétszórni, ez az izraeliek számára sokkal többet jelenthetett, mint nekünk, mert ha tudjuk, hogy a zsidó számára mit jelent a temetés, akkor ez gyakorlatilag örök ítéletet jelent a halál fölött.”

Ezen a helyen használja először Eberhard Sonntag az interjú során a zsidó szót, méghozzá az antiszemita szóhasználatra jellemző formában, egyes számban. Bár úgy véli, megérti az izraeliek eljárását, azt mégis a személyes bosszú kategóriájába sorolja - mint a harag kitöltését -, és nem a bűnüldözés jogszerű eljárásaként értékeli. A „zsidó” itt, az interjú végén, a gyűlölködő, nem pedig az áldozat szerepében jelenik meg. Apjával ellentétben, aki az elégetett zsidó hullákra gondol, Eberhard Sonntag Eichmann elégetett hullájáról beszél és ezzel kerüli el a holocaust témáját.

Itt mutatkozik meg az a párhuzam is, melyet a francia ellenállással von. A náci szülők leszármazottainak második generációjához tartozók gondolataiban gyakran szerepelnek a németek által üldözött emberek - mint ellenállók vagy bírák - aktív tettei, és figyelmen kívül hagyják a szenvedéseiket, azaz

elhárítják annak a végiggondolását, hogy mit is tettek maguk a németek a megsemmisítő folyamat során.

Most nézzük a dolgot Eberhard Sonntag fiának, az *unokának* a szemszögéből. *Uli Sonntag* 1971-ben született. Iskolás évei alatt aktívan politizált és tagja volt egy jobboldali környezetvédő pártnak. Az érettségi után politikai irányváltáson megy át, és két éven át civilszolgálatot teljesít Franciaországban a „*Megbékélés Jegyében Akció*” keretében. Egy olyan falu közelében dolgozik, amelyet 1944-ben rendőri és SS-alakulatok leromboltak. Itt is elégettek asszonyokat és gyerekeket a templomban. Apjától eltérően Uli nem próbálja ezt a tettet igazolni, csak felmenti a németeket, amikor azt mondja: „*ezek nemcsak német SS-alakulatok voltak, hanem nagyon sok elítélt is volt ott, akit oda küldtek Oroszországból.*”

Franciaországi tartózkodása alatt Uli átélt egy lakástüzet, amelyre pánikkal reagált. Máiig megmaradt a tüztől való szorongása. Rendszeresen visszatérő álma, hogy régi gyerekszobájában van, ami kigyullad és ő nem tud kimenekülni. Ulinak általában erős szorongásai vannak, amiket a szkinhedekkel és a neonáccikkal szembeni félelmekbe kanalizál.

Uli Sonntag sokkal erőteljesebben helyezkedik szembe nagyapja múltjával, mint az apja. Tétovázva közelít ahhoz a kérdéshez, hogy mit is takarhat nagyapja dachau-i letartóztatása. Azt mondja, vannak erről fantáziái, de az interjú során nem tud ezekről mesélni. Indirekt úton viszont nyilvánvalóvá válik, hogy milyen fantáziák gyötrik anélkül, hogy tisztában lenne azzal, hogy ezek nagyapja múltjával vannak összefüggésben.

Uli Sonntag a náci büntettekről a „*Megbékélés Jegyében Akció*” során szerzett élményeivel kapcsolatban beszél. Egyszer több fiatallal együtt zsidó temetőben irtottak gyomot(!), valamint meglátogatták a lengyelországi stutthofi koncentrációs tábor emlékhelyét. A részletekre irányuló kérdésre, hogy mire emlékszik a stutthofi látogatásból, először a máglya²⁶ helyét írja le - Uli nyelvhasználatában „*ahol elégették a testeket*”. Ahogy a náci büntettekkel kapcsolatos téma kifejtése mutatja, fantáziái középpontjában az *embereknek* a bezárt templomban és a máglyán történő *elégetése* áll. A stutthofi máglya kapcsán azt is mondja: „*abban sem vagyok egészen biztos, hogy nem dobtak-e arra olyan embereket is, akik még egy kicsit éltek.*” Ekkor hirtelen megijed megfogalmazásától („*még egy kicsit éltek*”), mint oly sokszor máskor is a beszélgetés során, és elmondja, hogy néhányszor már nevetett ezen a témán. Viselkedését a helyzet groteskségével magyarázza, hogy akkor már semmi sem zajlott normálisan és reflektál az őt megfélemlítő érzésekre:

„*Ha utánagondolok, igen, az a szörnyű ebben (4 mp), szóval úgy érzem, hogy érdekelt vagyok ebben, hogy egy ilyen szituáció (2 mp), érdeklődöm ez iránt a GROTESZKSÉG (2 mp) iránt, hát ez SZÖRNYŰ.*”

Ebben a pillanatban kis híján megégeti magát öngyújtója lángjával. Ez nem először történik a beszélgetés során. Uli az öngyújtóját a legnagyobb lángra állította és minden egyes rágyújtás alkalmával megriad a lángtól. „*Ugye nem magadat akarod megbüntetni?*” - mondom neki ezen a ponton. Erre azt válaszolja: „*Nem, néha igen*”. Minden további szünet nélkül, ami különben gyakran és hosszasan megszakítja beszédét, zsidó fiatalokkal való találkozásáról me-

sél: „*egészen komikus, szóval (1 mp) másként léptem fel velük szemben, mert tudtam, hogy ők zsidók.*” Tematikus összefüggés van tehát ezek között az egymást követő részek között: a testek elégetése Stutthofban, és önmaga megbüntetése az öngyújtó lángjával, és viselkedése a zsidó fiatalokkal való találkozásokkor a jelenben. Az izraeli fiatalokkal való találkozás témája után Uli a naplójából olvas fel egy részletet, amelyet a stutthofi látogatáskor jegyzett le. Egy költeményt, amelyben a halottakról ír többes szám első személyben, akiknek a gázkamra és a krematórium előtt elvették a hitét. A „saját hamunkról” beszél és a „saját elégésünkről” a máglyán. A további feljegyzései is a foglyok perspektívájából készültek, akiknek - Uli szavával - embermivoltukat rabolták el. A tettesekről nem beszél, és így önmagát is a névtelen tettesek áldozatává teszi. Arra a kérdésre, hogy magát a foglyok helyzetében látja-e, meggyújtja öngyújtóját, visszahököl a lángtól, meggyújtja cigarettáját, és azt válaszolja, hogy állandóan a tettes szerepében látja magát. Kifejti, hogy aki olyan megfelelni akaró és konfliktuskerülő, mint ő, könnyen válik tettessé azáltal, hogy szó nélkül követi a parancsot. Parancsteljesítő készségét különösen abban látja, ahogy mindig megpróbál megfelelni környezete elvárásainak. Fokozatosan derül ki, hogy ebben a családban, ahogy az apa, úgy az unoka is kínozza magát a potenciális tettességgel, miközben a tényleges tettes névtelen marad. Az unoka ebben a családban sokkal nagyobb lépést tesz, mint az apja, mert miközben ő magát vádolja a potenciálisan amorális tettel, addig az apja a tettesek nézőpontját átvéve, azokat felmenti és az áldozatokat teszi felelőssé. Az unokánál egyáltalán nincs jelen az áldozatok felelőssé tételének stratégiája. Nála más elkerülő tendenciák tapasztalhatók. Akár a stutthofi látogatás, akár a zsidó temetőben végzett munka kapcsán tett megjegyzései révén világossá válik, hogy a „büntettek borzalmainak” témáját szeretné a „természet szépségének” témájával kitörölni. A temetői látogatás kapcsán ezt mondja:

„és akkor egyszerűen az a gyönyörű temető, az az atmoszféra, ott keresztül menni. Ott csináltunk egy kisebb sétát, ahogy a sírt, sírköveket befutotta a borostyán és tulajdonképpen már szétestek. Láthatod, ahogy a természet átveszi az uralmat.”

Uli tudatos intenciója mellett, hogy „ne felejtünk”, valójában az a tudattalan kívánság húzódik meg, hogy a természet segítségével hagyjuk a történelmet benőni. Ki is mondja: „*szóval először felmerült bennem a gondolat, hogy minek ez a gyomlálás, amikor olyan szép, ha így be van nőve.*” Ha ezt a kijelentését átvitt értelmében értelmezzük, azt fogalmazhatjuk meg, hogy Ulinak a természethez és a környezetvédelemhez való viszonya az „elfedést” szolgálja. Tudattalanul a természettel szeretné beburkolni a büntetteket. Így már az sem meglepő számunkra, hogy Uli nem emlékszik arra a névre, amely azon a sírkövön állt, amelyet megszabadított a gyomtól.

Uli kívánsága - feltárni, ugyanakkor mégis elfedni - mindig előbukkan, amikor nagyapjáról Ottóról mesél. Felrója nagyapja mindig visszatérő antiszemitizmusát, de nem tudja kijelentéseit idézni. Sok olyan szituációról mesél, ahol a zsidók, mint téma „volt a levegőben” és nagyapja valamilyen megjegyzést tett, amelyben agresszió volt érzékelhető. Kérésünkre, hogy meséljen el egy ilyen helyzetet, belekezd a történetbe, de folytonosan elakad és dadog, nem tudja visszaidézni nagyapjának azokat a megnyilatkozásait, amelyek ezt

az érzést váltották ki belőle. Az interjú során egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy Ulinak meg kell védenie a nagyapját, nem vádolhatja meg, ahogy maga fogalmazza: nem sebezheti meg. Azért is kell megvédenie őt, mert saját magán sem akar sebet ejteni.

Uli viszonya ehhez a múlthoz a feltárás és elrejtés közötti állandó kötélranc.

A Sonntag család esetelemzése egyértelművé teszi, hogy a nagyszülők által nem végzett gyászfeldolgozás, ami az áldozatok elszemélytelenítésén, a náci idők üldözéseinek és a többi járulékos büntettnék az akceptálásán keresztül válik láthatóvá, a gyermeknél és unokánál ahhoz vezetett, hogy a büntettek feltárásától vagy az áldozatok bosszújától való szorongásokkal és büntudattal kell megküzdeniük, amik elöl az első generáció kitért. Ezeknek az érzelmeknek az elhárítása szekunder antiszemitizmushoz vezethet, nemcsak a téma elkerülésének formájában, hanem akár manifesztabb módon, mint például a neonáci csoportokhoz való tartozás alakjában. A bemutatott családnál látható, hogy milyen terheknek van kitéve az unoka, hogyan próbálja feldolgozni a családi múlt terhes részét, míg az apa az áldozatok felelőssé tételének stratégiájával hátrítja el a bűnökről való további gondolkodást, s ezzel „hozza helyre” (repariert) a családtörténetet. Mint ahogy más általunk megkérdezett családoknál, itt is fantázián alapuló tünetekben jeleníti meg az unoka a múltat. Az „emberek elégetésével” kapcsolatos fantáziát lelhetjük fel rémálmaiban; az elégetett emberekkel való azonosulással, az önbüntetés egyes formáival, az önváddal és az üldözési félelmekkel reagál családja bűneire. Az áldozatok és a tettesek családjainak körében végzett elemzéseink egyértelműen megmutatták, hogy a második és harmadik generáció fantáziái a múltrol tartalmukban feltűnő módon egyeznek a nagyszülői generáció által megélt konkrét élményekkel. A tünetek fejlődésében nyílik meg annak lehetősége, hogy pszichésen feldolgozzák a terhelő családi múltat. Ennek köszönhető, hogy Uli Sonntag élettörténete sokkal kevésbé nyomasztó, mint azoké az unokáké, akik még csak szüleik szintjén vannak, akik a téma elkerülésével, agyonhallgatásával (detematizálásával), az áldozatok felelőssé tételével vagy az áldozatokkal való pseudo-identifikációval kerülnek el a családi múlt tisztázását. Úgy gondolom, hogy a saját családtörténettel való konfrontáció mindenképpen szükséges, ha nem is elégséges lépés ahhoz, hogy valaki átvehesse az áldozatok perspektíváját, s valódi empátiát érezhessen irántuk.

Udvari Kerstin fordítása

JEGYZETEK

1 E munka egy német kutatói munkaközösség kutatásának keretén belül született. A kutatás Prof. Dr. Fritz Schütze (Universität Magdeburg) és Prof. Dr. Dan Bar-On (Ben Gurion University of the Negev, Izrael) közreműködésével folyik. Egyrészt olyan családokat keresünk meg, akiknek hozzátartozói a nemzetiszocializmus szimpatizánsai vagy bűnrészesei, másrészt olyan családokat - Németországban és Izraelben -, akik a nemzetiszocializmus áldozatai voltak. Bettina Völter ebben a kutatásban tudományos munkatársként működik közre a Német Szövetségi Köztársaságban. Közös

munkánk eredményei a tanulmány során bemutatott interjúk. Az egyes interjúkhoz kapcsolódó levéltári kutatást Eva Brückner végezte, melyért köszönetünk illeti.

2 Ez egy strukturális tipológiába sűrített hermeneutikus feltárása az életrajzi valloások reáltipikus vonásainak. A tanulmány első részében az interjúidézetek inkább példaként szolgálnak, de jól érzékelhető belőlük az esetrekonstrukciókból kibontakozó különböző jóvátételi stratégiákon alapuló tipológia is. Munkánk 100 élettörténeti interjún alapszik.

3 Peter Sichrovsky és Dörte von Westerhagen zsurnalisztikus írása a náci tettesek gyermekeiről 1987-ben jelent meg. Ugyanebben az évben jelent meg Niklas Frank „leszámolósa” az apjával. Azután az utolsó tudományos publikáció a témában Dan Bar-On izraeli pszichológustól származik, mely 1989-ben jelent meg.

4 Dialektikus megkülönböztetést teszek a megélt és az elbeszélte élettörténet között. (Vö. Rosenthal, megjelenés alatt)

5 Valamennyi interjúalany nevét megváltoztattuk. Hans Seewald-dal Bettina Völter készített interjút. Alapos levéltári kutatás után sem találtuk annak a nyomát, hogy Seewald úr katonaként részt vett volna a Wehrmacht bevetéseiben.

6 Ez az abszurd magyarázat megfelel az SZKP és az SED ötvenes évekbeli anticionista és zsidóellenes érvelésének, amennyiben minden cionista szervezetet az amerikai imperializmus vazallusának tekintettek, amelyek kizárólag a kapitalizmus célját szolgálják. Ezt támasztják alá a Diehl (1993) által összegyűjtött, a tömegtájékoztatásból származó idézetek.

7 A részletes esetismertetést lásd: Rosenthal, 1990. 193-215. o.

8 Browning (1993) tanulmánya egyike annak a kevés írásnak, amely egy olyan rendőri zászlóaljról szól, ahol tanúvallomásokkal feltárhatók a Szovjetunióban és Lengyelországban történt megsemmisítések történései. A mérsárlások leírásánál egyértelművé válik - a névtelen tettes elképzelésével szemben, amelyben háttal sorbaállított emberek lelövéséről hallunk -, hogy a tettesek maguk választották ki áldozataikat, vagy kijelölték számukra, és tarkónlövés előtt gyakran beszélgettek is velük.

9 Eddig „*egy esetben sem lehetett bizonyítani, hogy aki parancsot kapott egy utasítás végrehajtására, parancsmegtágadás miatt sérelmet szenvedett vagy életével fizetett volna*” (Jäger, 1982. 158. o.). A Jäger által bemutatott esetek mellett Browning tanulmányai sokkal inkább azt erősítik, hogy a rendőri zászlóalj vérengzéseiben való részvétel önkéntes volt.

10 Vö. a Buchenwald emlékére kiadott brosúrával (1988).

11 A "=" jel gyorsabb összekapcsolást jelent.

12 Mechtild Kramerral az interjút Bettina Völter és a szerző készítette.

13 Achim Svobodával Bettina Völter készítette az interjút.

14 A családdal az egyes interjúkat Bettina Völter és jómagam készítettem. Bettina Völter részt vett az érintett interjúk kiértékelésében is.

15 A hermeneutikus esetrekonstrukció módszeréhez, különösen a tematikus mező-elemzéshez lásd Rosenthal, 1993. (megjelenés alatt)

16 A narratív interjú módszeréhez lásd Schütze, 1993; Rosenthal, 1993 (megjelenés alatt).

17 Ennek a területnek, Az Ilmensee melletti Staraja Russának az elfoglalásakor 1941 augusztusában a 16. hadsereg különleges kommandója ketté volt osztva (Krausnick, 1985. 153ff). Ezen az északnyugati fronton indult el 1942. február 7-én az orosz offenzíva.

18 Ez az utolsó előléptetés 1944-ben volt, amikor már nem építettek sokat, három kivételtől eltekintve: kaszárnnyakat, táborhelyiségeket a Wehrmachtnak és az SS-nek, valamint a koncentrációs táborokat bővítették tovább.

19 Lásd Marcuse, 1990.

20 Kövér betűk: hangos beszéd, kövér és nagybetű = ordítva.

21 Idézi Klee, 1988. 246. o.

22 A nővérével készült interjúból az derül ki, hogy csak nemrég konfrontálódott apja SA-tagságával amire fivére úgy reagált, hogy „ezt nem hiszem el”.

23 / = Az idézett szöveg kezdete és vége -itt lép be a nevetés-.

24 Ez látható a Dan Bar-On, Peter Sichrovsky és Dörte von Westerhagen által készített interjúból.

25 A bandákkal való megküzdés címén a zsidók megsemmisítését szorgalmazták. „... ténylegesen az átvitt előítélet - amellyel éveken át heccelték a katonákat és a tiszteket - belső meggyőződésükké tette, hogy a megszállt keleti területeken a zsidók és a partizánok, az őket bűjtatok vagy segítők azonosak” (Krausnick, 1985. 217.). A propaganda szerint a partizánegységek zsidók segítségével tartják egymással a kapcsolatot, ezért a településeket "zsidómentessé" kell tenni.

26 Amikor a stutthofi krematórium az 1944-45-ös tífuszjárvány miatt már nem győzte a hullák elégetését, északabbra az új táborban egy máglyát raktak. A hullákat egymásra rakták és gyúlékony anyaggal öntötték le, hogy jobban égijenek. (Skutnik, 1979. 22. o.).

IRODALOM

- BAR-ON, DAN, 1993a. *Die Last des Schweigens*. Frankfurt: Campus.
- , 1993b. Der Rabbi von Jerusalem. In: uo. 147-165.
- BROWNING, CHRISTOPHER, 1993. *Ganz normale Männer*. Hamburg: Rowohlt.
- Buchenwald. Ein Konzentrationslager*. Berlin: Dietz. (1988)
- DAHMER, HELMUTH, 1990. Derealisierung und Wiederholung. In: *Psyche*. 44. 2., 133-142.
- DIEHL, MICHAEL, 1993. Auf Positionssuche: Zionismus, Palästina-problem und Israel aus der Sicht der Freien Deutschen Jugend von 1946 bis 1953. In: *Jahresbericht des Institut für zeitgeschichtliche Jugendforschung*. V. 81-116.
- FRANK, NIKLAS, 1987. *Der Vater. Eine Abrechnung*. München.
- JÄGER, HERBERT, 1982. *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft*. Frankfurt a. M.: Walter Verlag.
- KLEE, ERNST-DRESSEN-WILLI-RIESS, VOLKER, 1988. „Schöne Zeiten”. *Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt: Fischer Verlag.
- KRAUSNICK, HELMUT, 1985. *Hitlers Einsatzgruppen*. Frankfurt: Fischer Verlag.
- MARCUSE, HAROLD, 1990. Das ehemalige Konzentrationslager Dachau. In: *Dachauer Heft*. 6. Jg. 6., 182-206.
- ROSENTHAL, GABRIELE, (Hg.) 1990. *Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun*. *Zur Gegenwärtigkeit des „Dritten Reiches” in erzählten Lebensgeschichten*. Opladen: Leske & Budrich.
- , 1992a. Das kollektive Schweigen zu den Nazi-Verbrechen. Bedingungen der Institutionalisierung einer Abwehrhaltung. In: *Psychosozial*. 15 (3), 22-333
- , 1992b. Antisemitismus im lebensgeschichtlichen Kontext. Soziale Prozesse der Dehumanisierung und Schuldzuweisung. In: *Österreichische Zeitung für Geschichtswissenschaften*, 3 (4), 449-479.
- , 1993a. Erzählbarkeit, biographische Notwendigkeit und soziale Funktion von Kriegserzählungen. Zur Frage: Was wird gerne und leicht erzählt. In: Hartewig, K. (Hg.): *Der lange Schatten. Widersprüchvolle Erinnerungen an den Zweiten Weltkrieg und die Nachkriegszeit aus der Mitte Europas*. *Bios*. Sonderheft. 5-24.
- , 1993b. Reconstruction of life stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. In: *The Narrative Study of Lives*. 1. (1), 59-91.
- , (megjelenés alatt): *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*. Frankfurt, a. M.: Campus.

- ROSENTHAL, GABRIELE-BAR-ON, DAN, 1992. Abiographical case study of a victimizer's daughter. In: *Journal of Narrative and Life History*. 2 (2), 105-127.
- SCHÜTZE, FRITZ, 1983. Biographieforschung und narratives Interview. In: *Neue Praxis*. 3. 283-294.
- SICHROVSKY, PETER, 1987. *Schuldig geboren. Kinder aus Nazifamilien*. Köln: Kiepenheuer und Witsch.
- SKUTNIK, TADEUSZ, 1979. *Stutthof Historischer Informator*. Danzig: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- WESTERHAGEN, DÖRTE VON, 1987. *Die Kinder der Täter*. München: Kösel.